

DOI <https://doi.org/10.32782/NSER/2024-2.02>
УДК 371.233 + 372.8 (477) «1906/2023»

ЕКСКУРСІЇ В НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ З ПРИРОДНИЧИХ НАУК СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ

Наровлянський Олександр Данилович

кандидат педагогічних наук,
заступник директора Українського державного
центру національно-патріотичного виховання,
краєзнавства та туризму учнівської молоді
ORCID ID: 0000-0002-5778-7401

Статтю присвячено навчальним екскурсіям з природничих наук у середній школі з початку ХХ століття до сьогодні. Проаналізовано місце, що відводилося екскурсіям у навчальних програмах з природознавства, географії, біології, хімії, фізики. Висвітлено спроби запровадити екскурсії в програми природознавства та географії дореволюційної школи. На основі архівних матеріалів доведено, що в період 1918–1919 років екскурсії внесено до програм з географії, розроблених в Українській державі. Показано роль С. Русової в розробленні цих програм. Відзначено, що плани запровадження екскурсій, передбачені розробленими програмами, не було реалізовано. Проаналізовано еволюцію навчальних програм з фізики, хімії, біології, географії, природознавства в період з кінця 1920-х до 1950-х років. Визначено різні підходи до внесення екскурсій у навчальні програми (визначення тем екскурсій в окремих розділах програми, подання загального переліку рекомендованих об'єктів екскурсій, визначення мінімальної кількості екскурсій та навчального часу, що відводиться на їх проведення, рекомендації щодо проведення екскурсій без визначення часу на їх проведення та тем екскурсій, визначення обов'язкового мінімуму екскурсій із закріпленням за ними певного часу). Вказано на роль, яку відводили пояснювальні записки програм навчальним екскурсіям, зокрема в забезпеченні політехнічного навчання, зв'язку навчання з життям, підвищення рівня наочності та зацікавленості дітей. Зазначено, що більшість програм передбачала можливість вибору вчителем безпосередніх об'єктів екскурсій та часу їх проведення з урахуванням місцевих можливостей та особливостей. Проаналізовано сучасні програми з природничих наук для 5–9 та 10–11 класів. Визначено, що на сучасному етапі в багатьох програмах роль екскурсій повністю ігнорується (10–11 класи з фізики та біології (рівень стандарту), географії (рівень стандарту)), в інших їх кількість надзвичайно мала (географія (6–9 класи), біологія (6–9 та 10–11 класи), фізика (7–9 класи)). Відзначено, що найбільш повно екскурсії нині представлено в програмі з хімії 6–9 класів.

Ключові слова: загальноосвітня школа, освітні екскурсії, навчальні програми, природничі науки, методика викладання.

Naroviianskyi O. D. Excursions in the curriculum of secondary school natural sciences in Ukraine

The article is devoted to educational excursions in the natural sciences in secondary schools from the beginning of the twentieth century to the present. The author analyzes the place given to excursions in the curricula of natural history, geography, biology, chemistry, and physics. The attempts to introduce excursions into the natural history and geography curricula of the pre-revolutionary school are highlighted. Based on archival materials, it is proved that in 1918–1919 excursions were included in the geography programs developed in the Ukrainian state. The role played by S. Rusova in the development of these programs is shown. It is noted that the plans for the introduction of excursions provided for in the developed programs were not implemented. The author analyzes the evolution of curricula in physics, chemistry, biology, geography, and natural history in the period from the late 20s to the 50s. Different approaches to the inclusion of excursions in the curriculum are identified (determining the topics of excursions in certain sections of the program, presenting a general list of recommended objects of excursions, determining the minimum number of excursions and the class time allocated for them, recommendations for conducting excursions without determining the time for their conduct and topics of excursions, determining the mandatory minimum of excursions with a certain time assigned to them). The role assigned to educational excursions in the explanatory notes of the programs is indicated, in particular their role in providing polytechnic education, connecting learning with life, increasing the level of visibility and interest of children. It is noted that most programs provided for the possibility for the teacher to choose the direct objects of excursions and the time of their conduct, taking into account local opportunities and features. Modern science programs are analyzed. It is determined that at the present stage in many programs the role of excursions is completely ignored (10–11 grades in physics, geography), in others their number is extremely small (geography, 6–9 grades, biology, 6–9 and 10–11 grades, physics, 7–9 grades). It is noted that excursions are currently most fully represented in the chemistry curriculum for grades 6–9.

Key words: secondary school, educational excursions, curricula, natural sciences, teaching methods.

Постановка проблеми. Одним з ефективних засобів активізації навчальної діяльності учнів є освітні екскурсії. Суттєвим фактором, що сприяє використанню цього засобу, є внесення екскурсій до навчальних програм з окремих предметів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед перших дослідників методики викладання природничих наук були А.-Г. Любен, К. Ушинський, В. Половцев, які відзначали роль екскурсій в освітньому процесі. Суттєвий внесок у розвиток методики географії та використання екскурсій у освітньому процесі зробила С. Русова. На сучасному етапі дослідження методики викладання природничих наук у загальноосвітній школі здійснили О. Браславська, В. Мендерецький (методика викладання географії), О. Блажко, Н. Буринська, Н. Лукашова (методика викладання хімії), Б. Кремінський, О. Ляшенко, Н. Савченко (методика викладання фізики) та інші науковці. Т. Вороненко, Г. Ілляшенко, Є. Мисечко, О. Тімець, М. Федьович відзначали важливість проведення екскурсій зі шкільних природничих предметів та розробляли методику їх застосування, шляхи підвищення ефективності цієї форми навчальної діяльності. Однак місце екскурсій у навчальних програмах, що значною мірою визначає їх поширення у практиці школи, залишилося здебільшого поза увагою дослідників.

Метою статті є аналіз ролі, яку відігравали навчальні екскурсії в освітніх програмах з природничих наук (природознавство, географія, фізика, хімія, біологія) на різних етапах розвитку української освіти.

Виклад основного матеріалу. Першою згадкою про екскурсії в навчальних програмах шкіл на території України стали затверджені в 1906 році навчальні програми для реальних училищ. У пояснювальній записці до програми з природознавства зазначалося, що «бажано, щоб іноді влаштовувалися хоча б невеликі екскурсії в природу, під час яких викладач міг би проводити бесіду з учнями про ґрунт, рослини, тварин у їх природному зв'язку та обстановці й знаходити матеріал для класних уроків» [12]. У липні 1914 року запроваджено нові програми гімназій з географії. У пояснювальній записці зазначалося, що одним зі шляхів забезпечення наочності є екскурсії, які визначалися як обов'язкові. Реалізації цих починань завадила Перша світова війна та подальші події, що призвели до зламу чинної на той час освітньої системи.

Восени 1917 року новостворене Генеральне секретарство (пізніше Міністерство) народної освіти Української народної республіки запровадило вивчення у школах географії України [16, с. 3]. При цьому пропонувалося вносити в річний розклад роботи шкіл подорожі історичними місцями України, до цікавих природних об'єктах, зокрема «до Києва, до порогів, на Шев-

ченкову гору», як один із ефективних шляхів виховання патріотів України та «корисний методичний захід при викладанні історії та географії України» [16, с. 11]. Навесні 1918 року під час роботи комісії з вироблення нових навчальних програм з географії директор Департаменту позашкільної освіти та дошкільного виховання Софія Русова, яка також була авторкою одного зі шкільних підручників з географії, при обговоренні програми з географії для 1–2-го років навчання запропонувала створити програму зимових екскурсій і на пропозицію комісії згодилася її підготувати [17, с. 2]. У програмі пропедевтичного курсу географії та географії України в 5 класі школи (діти 11 років) передбачено проведення 13 «наукових екскурсій» [17, с. 50]. Програмою політико-економічного курсу географії для 8-го року навчання (14 років) пропонувалося «робити екскурсії на заводи, кооперативи, музеї тощо, під час яких переважно звертати увагу на навколишню місцевість» [17, с. 54]. На нашу думку, така велика програма екскурсій хоч і показує ставлення до цього виду навчальної діяльності, але була мало реальною для реалізації, особливо з урахуванням умов 1918 року.

Чимало екскурсій передбачено програмами викладання за комплексною системою, що була впроваджена у школах України у 1920-х – на початку 1930-х рр. При цьому поділ на окремі предмети було знищено і викладання велося за так званими комплексами, що потребує окремого розгляду. Після повернення до систематичного вивчення наук у школі у 1932 році розроблено нові програми. У програмах з географії роль екскурсій відзначалася лише для молодшого концентру: «Географічний матеріал треба подавати в цікавій для дітей формі, пов'язуючи його з екскурсіями...» [8], а в програмах з географії для середньої школи, підготовлених у 1932–1933 роках, відсутні будь-які згадки про використання екскурсій. У вступі до програми з хімії для старшого концентру семирічної школи (1932) зазначалося, що «важлива роль належить екскурсіям на хемічні виробництва. Екскурсія на хемічний завод, добре підготовлена та правильно організована, дасть багатий матеріал для практичного ознайомлення з основними принципами хемічного виробництва» [5]. Чимала увага приділялася екскурсіям у програмі з фізики. Наприкінці кожної теми у програмі вказували рекомендовані теми (об'єкти) екскурсій. Наприклад, у 5 класі після теми «Властивості газів» пропонується провести екскурсії на вітряк, водотяжню, виробництво, де працюють стилім повітрям, аеродром, метеостанцію, у пожежне депо, ковальський цех [4, с. 12]. Загалом протягом навчання у 5–7 класах пропонується 36 об'єктів проведення екскурсій. Також програма передбачає екскурсію до астрономічної обсерваторії примивченні курсу астрономії [4, с. 26].

У пояснювальній записці до програми з біології зазначається, що «біологічні екскурсії в політехнічній школі ... дають учням безпосереднє знайомство з об'єктами природи та пов'язують біологію з с.-г. виробництвом як галуззю політехнічного навчання. Учні, вивчаючи в екскурсіях безпосередньо рослини та тварини, поповнюють свої знання, дістають глибше розуміння біологічних явищ» [3]. Серед пропонованих для проведення – екскурсія на луки, в ліс, на болота, торфорозробки, дослідну сільськогосподарську станцію, до сільськогосподарського музею, на склад лісових матеріалів тощо. Екскурсії в програмі розподілено за темами, у багатьох випадках вказувалася мета проведення екскурсії.

Екскурсії передбачено й програмами з природознавства для молодшої та середньої школи, затвердженими в 1938 році. Так, у програмі початкової школи вказувалося, що «у I та II класах знання про природу повинні бути дані учням ... на екскурсіях в природу... З учнями I класу протягом року повинні бути проведені 4–5 екскурсій у природу». Визначено теми 6 екскурсій для другого класу, а також рекомендувалося проводити екскурсії в усі сезони для спостереження сезонних змін у природі [9]. У програмі для середньої школи (5–9 класи) вказувалося, що «викладач повинен провести низку екскурсій у природу, на сільськогосподарське виробництво, до музею... Викладач повинен добре вивчити природне й сільськогосподарське оточення для максимального використання його під час екскурсій...» [10].

Із 1930-х рр. складається система зазначення екскурсій у програмах з природничих предметів. У програмах з фізики об'єкти екскурсій зазначалися в тексті програми з прив'язкою до окремих тем. Переважно пропонувалося декілька об'єктів (на вибір). У програмах з біології об'єкти зазначалися з розподілом за темами, але, крім того, здебільшого зазначалося завдання екскурсій (наприклад, екскурсія в тепличне господарство для показу способів регулювання росту й розвитку рослин; екскурсія на город, у ліс чи поле для спостереження над комахами і збору комах тощо). Водночас у вступі до програми з хімії зазначалося: «У програмі не подано переліку екскурсій на хемічні виробництва. Цієї надзвичайно цікавої форми роботи з хемії школа не повинна обминати. Кожна школа включає до плану роботи з хемії екскурсії залежно від виробничого оточення. До цього плану можна включати і дальні екскурсії, особливо на ті хемічні підприємства, що домінують у даній області». Було подано орієнтовний перелік підприємств, на які пропонувалося провести екскурсії. Серед них – заводи для одержання сульфатної та хлоридної кислоти, азотних добрив, суперфосфатний, нафтоперегінний, цементний, металургійні заводи (доменне господарство, мартенівські, бесемерівські цехи), завод тощо [11].

Подібний підхід зберігається після Другої світової війни. У вступі до програми географії (1947) зазначалося, що «дуже допоможуть вчителів екскурсії у природу, використання у різних розділах краєзнавчого матеріалу», у програмі з фізики – «екскурсії мають велике значення в справі викладання фізики, за ними закріплюється певний час, який вчителі зобов'язані використати за призначенням, змінюючи за необхідності залежно від місцевих умов теми екскурсій». Закріплення обов'язкового часу на проведення екскурсій мало велике значення для поширення екскурсій з фізики.

У 1950-ті рр. програмами з географії передбачалося проведення низки екскурсій «для ознайомлення з місцевою природою», «до колгоспу чи радгоспу», «на завод чи фабрику», «для ознайомлення з місцевим транспортом» [7, с. 110], «екскурсія для ознайомлення з роботою зовнішніх сил, з рослинністю і тваринним світом своєї місцевості» (5 клас), «комплексна екскурсія в природу» (6 клас), «екскурсія на місцеву ріку (визначення ширини, глибини ріки, швидкості поверхневої течії ріки) або озеро» (6 клас), «екскурсія до місцевої річки для вивчення її берегів, течії, Глибини, характеру долини, джерел живлення» (8 клас), «екскурсія з ознайомлення з господарською діяльністю місцевого населення: на сільськогосподарське виробництво або місцеве промислове підприємство» (8 клас), «екскурсія на сільськогосподарське підприємство» (10 клас) [6].

У сучасних програмах екскурсій, на жаль, приділяється набагато менше уваги. У програмах для 10–11 класів з фізики та біології (рівень стандарту), географії (рівень стандарту) екскурсії не згадуються взагалі. У програмі з хімії для 10–11 класів екскурсії згадуються лише як навчальний ресурс формування ініціативності та підприємливості [14]. Недостатня, на нашу думку, увага приділена екскурсій у програмах з географії 6–9 класів (дві екскурсії) [2], біології 6–9 та 10–11 класів – по одній екскурсії [1].

Серед чинних програм для 6–9 класів найбільше уваги навчальним екскурсій приділено в програмі з хімії. У ній зазначено, що «посиленню практичної спрямованості хімічних знань сприятиме проведення тематичних навчальних екскурсій», а також указано рекомендовані об'єкти екскурсій для кожного класу, серед яких водоочисна станція, підприємства з виробництва пластмас, цукровий завод, кондитерська, хлібопекарня, хімічні лабораторії промислових і сільськогосподарських підприємств, науково-дослідних інститутів, закладів вищої освіти, пожежна частина, аптека, краєзнавчий і мінералогічний музеї. При цьому зазначено, що «вчитель обирає об'єкти самостійно, ураховуючи місцеві умови, можливість й обставини [15]». У програмі з фізики для 7–9 класів відзначається, що «навчальні екскур-

сії та уроки серед природи є необхідними складниками навчально-виховного процесу з фізики, а також визначено обов'язкове проведення щонайменше однієї екскурсії на рік [13].

Висновки. Отже, екскурсії протягом більш ніж століття згадуються в навчальних програмах природничих наук. Вказівка на екскурсії в програмах сприяє більш широкому їх застосуванню в освітній діяльності шкіл. Найбільше екскурсії вносили в програми на початку 30-х та 50-х років ХХ століття. При цьому найдетальніше вони зазначалися у програмах з фізики та біології. У програмах з хімії програми не розподілялися за темами, а

подавалися у вигляді загального списку. На жаль, сучасні навчальні програми здебільшого недостатньо згадують екскурсії як ефективний засіб навчальної діяльності, не пропонують їх теми та не визначають час, що відведений для проведення екскурсій. Це, на нашу думку, призвело до суттєвого зменшення кількості предметних освітніх екскурсій, зокрема природничого спрямування, у середній школі у 1990–2000-ті роки. У подальшому необхідно проаналізувати практику застосування екскурсій на сучасному етапі, а також місце екскурсій у модельних програмах нової української школи.

Література:

1. Біологія і екологія. 10–11 класи. Профільний рівень. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/biologiya-i-ekologiya-10-11-profilnij-riven.docx>.
2. Географія. 6–9 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf>.
3. Програма з біології для старшого концентру (V–VIII гр.) семирічної політехнічної школи. Харків : Радянська школа, 1932. С. 6.
4. Програма з фізики для трудової політехнічної школи (5–8 рік) Харків : Радянська школа, 1932.
5. Програма з хемії для старшого концентру семирічної політехнічної школи (ФЗС та ШКМ). Харків : Радянська школа, 1932. С. 5.
6. Програми восьмирічної трудової політехнічної школи і середньої школи з виробничим навчанням. Географія. Київ : Радянська школа, 1959. 82 с.
7. Програми восьмирічної школи. I–IV класи. Київ : Радянська школа, 1958.
8. Програми молодшого концентру семирічної політехнічної школи (ФЗС та ШКМ), Харків : Радянська школа 1932. 94 с. С. 79.
9. Програми початкової школи. Київ : Радянська школа. 1938. С. 49.
10. Програми середньої школи. Природознавство (V–IX класи). Київ : Радянська школа, 1938. С. 7–9.
11. Програми середньої школи. Хемія (VII–X класи). Київ–Харків : Радянська школа, 1938. С. 10–11.
12. Програми для реальних училищ. Циркуляр Міністерства народної освіти від 30.06.1906. № 12414. *Журнал Міністерства народної освіти*. 1906. Нова серія. Частина V. с. 83.
13. Фізика. 7–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/7-fizika.doc>.
14. Хімія. 10–11 класи. Рівень стандарту. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/ximiya-10-11-riven-standartu.docx>.
15. Хімія. 7–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/10-ximiya-7-9.doc>.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВОВУ). Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 12.
17. ЦДАВОВУ. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 687.

References:

1. Biologiya i ekologiya. 10-11 klasy. Profilnyi riven. Navchalna prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Biology and ecology. Grades 10–11. Profile level. Curriculum for general secondary education institutions]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/biologiya-i-ekologiya-10-11-profilnij-riven.docx> [in Ukrainian].
2. Neohrafiia. 6–9 klasy. Navchalna prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Geography. Grades 6–9. Curriculum for general secondary education institutions]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/navchalna.programa-2022.geography-6-9.pdf>. [in Ukrainian].
3. Prohrama z biologii dlia starshoho kontsentru (V–VIII) semyrichnoi politekhnichnoi shkoly [Biology curriculum for the senior concentration (V–VIII years) of a seven-year polytechnic school]. Kharkiv : Radianska shkola, 1932. S. 6 [in Ukrainian].
4. Prohrama z fizyky dlia trudovoi politekhnichnoi shkoly (5-8 rik) [Physics program for a labor polytechnic school (years 5–8)]. Kharkiv : Radianska shkola, 1932 [in Ukrainian].
5. Prohrama z khemii dlia starshoho kontsentru semyrichnoi politekhnichnoi shkoly [Program in chemistry for the senior concentration of a seven-year polytechnic school]. Kharkiv : Radianska shkola, 1932. S. 5 [in Ukrainian].

6. Prohramy vosmyrichnoi trudovoi politekhnichnoi shkoly i serednoi shkoly z vyrobnychym navchanniam. Heohrafiia [Programs of the eight-year labor polytechnic school and secondary school with industrial training. Geography]. Kyiv : Radianska shkola, 1959 [in Ukrainian].
  7. Prohramy vosmyrichnoi shkoly. I-IV klasy. 170 s [Eight-year school programs. Grades I–IV]. Kyiv : Radianska shkola, 1958 [in Ukrainian].
  8. Prohramy molodshoho kontsentru semyrichnoi politekhnichnoi shkoly (FZS ta ShKM) [Programs of the junior concentration of a seven-year polytechnic school]. Kharkiv : Radianska shkola 1932. 94 s. S. 79 [in Ukrainian].
  9. Prohramy pochatkovoї shkoly [Primary school programs]. Kyiv : Radianska shkola. 1938. S. 49 [in Ukrainian].
  10. Prohramy serednoi shkoly. Pryrodoznavstvo. (V–IX klasy). [Secondary school programs. Natural science (grades V–IX)]. Kyiv : Radianska shkola, 1938. S. 7–9 [in Ukrainian].
  11. Prohramy serednoi shkoly. Khemiia (VII-X klasy) [Secondary school programs. Chemistry (grades VII-X)]. Kyiv-Kharkiv : Radianska shkola, 1938. S. 10–11 [in Ukrainian].
  12. Prohramy dlia realnykh uchylshch. Tsyrukliar Ministerstva narodnoi osvity vid 30.06.1906. №12414 [Programs for real schools. Circular of the Ministry of Public Education]. *Zhurnal Ministerstva narodnoi osvity*. 1906. Nova seriia. Chastyna V. s. 83 [in Ukrainian].
  13. Fizyka. 7–9 klasy. Navchalna prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Physics. Grades 7–9. Curriculum for secondary schools]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/7-fizika.doc> [in Ukrainian].
  14. Khimiia. 10-11 klasy. Riven standartu. Navchalna prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Chemistry. Grades 10–11. Standard level. Curriculum for general secondary education institutions]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/ximiya-10-11-riven-standartu.docx> [in Ukrainian].
  15. Khimiia. 7–9 klasy. Navchalna prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Chemistry. Grades 7–9. Curriculum for secondary schools]. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/onovlennya-12-2017/10-ximiya-7-9.doc> [in Ukrainian].
  16. Tsentralnii derzhavnii arkhiv vishchikh organiv vladi ta upravlinnya [Central State Archive of Higher Authorities and Governments] (TsDAVOVU). F. 2201. Op. 1. Spr. 12.
  17. TsDAVOVU. F. 2201. Op. 1. Spr.
-